

Roman Jurkowski

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Próba szacunku strat polskiej większej własności ziemskiej w guberni mohylewskiej, witebskiej i mińskiej po traktacie ryskim

Słowa kluczowe

kordon ryski, gubernie: mińska, witebska i mohylewska, polskie ziemiaństwo, straty majątków

Streszczenie

Artykuł jest próbą dokonania szacunku strat, jakie poniosło polskie ziemiaństwo z kresowych, północno-wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej na skutek pozostawienia poza granicami Polski, po traktacie ryskim, całej guberni mohylewskiej i znacznych części guberni witebskiej i mińskiej. Autor, opierając się na przedwojennych statystykach rosyjskich, przedstawia straty w powierzchni majątków oraz liczbę ziemian, wraz z rodzinami, którzy zostali pozbawieni swojej własności ziemskiej, dworów, pałaców i zakładów przemysłowych. Dobra te częściowo zostały zniszczone przez chłopów białoruskich i bandy dezertersów rosyjskich w latach 1915–1917 albo po wytyczeniu granicy ryskiej zagarnięte przez państwo bolszewickie. Natomiast w takich krajach, jak Łotwa i nieomówiona w artykule Litwa, dzieła zniszczenia majątków polskiego ziemiaństwa dokonały radykalne reformy rolne przeprowadzone przez te państwa.

Traktat ryski, wytyczając i stabilizując wschodnią granicę państwa polskiego definitywnie zniweczył nadzieje Polaków kresowych na odtworzenie granic Rzeczypospolitej sprzed I rozbioru. W sensie politycznym przyniósł on kres koncepcjom federalistycznym obozu piłsudczykowskiemu, zaś w wymiarze historyczno-geograficznym oznaczał cofnięcie się Rzeczypospolitej w kierunku zachodnim. Na ziemiach białoruskich granica ryska pozostawiała „za kordonem” całą gubernię mohylewską, ponad $\frac{3}{4}$ guberni mińskiej i ponad $\frac{2}{3}$ guberni witebskiej¹. Były to straty kompletne, czyli polscy ziemianie utracili nie tylko ziemię, ale i wszystko co na niej stworzyli – pałace i dwory, zabudowania folwarczne, zakłady przemysłowe i kamienice oraz grunty w miastach. Nierzadko też nie udało im się wywieźć dóbr ruchomych, takich jak meble, biblioteki, dzieła sztuki, pamiątki rodzinne i historyczne. Często ziemianie ginęli z rąk band dezerterskich i miejscowych chłopów rabujących majątki „polskich panów”.

W niniejszym artykule podejmuję próbę dokonania szacunków powierzchni majątków utraconych przez polskich ziemian w tytułowych trzech guberniach. Utracone dwory, pałace i dworki już w okresie międzywojennym zaczął liczyć i opisywać Antoni Urbański², a w latach 80. i 90. XX wieku Roman Aftanazy³. Nadal brak opracowania dotyczącego strat ludzkich, czyli liczby polskich ziemian i członków ich rodzin, którzy zginęli w trakcie pogromów, w czasie działań wojennych lub zmarli na choroby epidemiczne podczas ewakuacji do Polski.

¹ Trzy powiaty tej guberni: dyneburski, lucyński i rzeżycki, czyli tzw. Inflanty Polskie zostały przyłączone do Łotwy i z tego powodu nie można ich traktować jako „pozostających poza kordonem”, czyli na obszarze Rosji Sowieckiej. Niemniej łotewska reforma rolna rozpoczęta w październiku 1920 r. faktycznie zlikwidowała całą polską większą własność ziemską w tych powiatach. Piszę o tym w dalszej części artykułu.

² Był to zespół czterech monografii: *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży: zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie*, Warszawa 1928, *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*, Warszawa 1928, *Memento kresowe*, Warszawa 1929, *Pro memoria: 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych*, Warszawa 1929.

³ *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 1–11, Warszawa 1986–1993; *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991–1997.

Zagadnienia terminologiczne

Przy próbach stworzenia definicji ziemianina jak zwykle łatwiej jest powiedzieć, kto nim nie był, niż dokładnie sformułować cechy wyróżniające tę grupę społeczną, w XIX wieku – stan społeczny. Dla okresu międzywojennego wnikliwy przegląd badań nad teoriami stratyfikacji społecznej i nad kształtowaniem się samej definicji pojęcia ziemiaństwa – przeprowadził Wojciech Roszkowski w swojej cennej monografii z 1986 roku, której mikroskopijny nakład czyni ją obecnie rarytatem bibliofilskim⁴. On też sformułował definicję, którą można także zastosować do końca XIX i początku XX wieku. Oto ona:

W sensie węższym, powszechnie przyjmowanym przez ziemiaństwo rodowe, za ziemian uważano w Polsce międzywojennej tylko osoby pochodzenia szlacheckiego mające nadal kontakt z gospodarstwem wiejskim. (...) Będzie to ogół większych właścicieli ziemskich pochodzenia szlacheckiego lub z rodzin nowych, które przez małżeństwa i współżycie towarzyskie zdołały się zasymilować z grupą, a także w pewnej mierze dzierżawców pochodzenia szlacheckiego lub ziemian świeżo wywłaszczonych na skutek okoliczności „siły wyższej”. Te ostatnie zastrzeżenia ukazują, że ziemiaństwo międzywojennej Polski było dość specyficzną częścią „klasy” wielkich właścicieli ziemskich, posiadającą poważne pozostałości „stanowe”⁵.

„Pozostałości stanowe” to w przypadku ziemian kresowych przekonanie o wyjątkowości i uprzywilejowaniu własnej grupy społecznej, mające częściowo źródło w odrębności prawnej stanu szlacheckiego – funkcjonującej w Rosji do upadku caratu. Niebagatelną rolę w petryfikowaniu „pozostałości stanowych” odgrywała tutaj także mentalność ziemian ukształtowana w ubiegłych wiekach, kiedy znajdowali się na szczycie drabiny społecznej.

⁴ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 5–15.

⁵ Ibidem, s. 11.

Liczebność analizowanej zbiorowości

W okresie od 17 (30) stycznia do 31 maja (13 czerwca) 1905 roku w generał-gubernatorstwie wileńskim, grodzieńskim i kowieńskim, z polecenia generała-gubernatora Aleksandra Freze działała specjalna komisja, której zadaniem było sporządzenia zestawień statystycznych dotyczących liczby właścicieli ziemskich wszystkich narodowości oraz stanu ich posiadania w sześciu guberniach Kraju Zachodniego. Komisja nie mogła sobie poradzić z niesprecyzowanym w prawodawstwie rosyjskim terminem „osoba polskiego pochodzenia” i mechanicznie zaliczyła wszystkich katolików do Polaków, co czyniono wielokrotnie wcześniej, poczynając od okresu represji po powstaniu styczniowym⁶. Dane statystyczne zostały przesłane do Petersburga, do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, gdzie jego urzędnicy podzielili wszystkich polskich ziemian na trzy kategorie, w których podstawowym wyróżnikiem była wielkość majątku. Grupa pierwsza obejmowała majątki mniejsze niż 150 dziesięcin⁷, druga o powierzchni 150–500 dz., trzecia o obszarze ponad 500 dz. W sześciu guberniach dało to 15 752 ziemian katolików, którzy stanowili 75% wszystkich właścicieli ziemskich w tych trzech kategoriach. Władali oni 5 460 933 dz. ziemi, co stanowiło 61,6% całej ziemi pozostającej w ręku prywatnym. W grupie drugiej i trzeciej było 4 800 Polaków i ich majątki zajmowały 67,2% ogólnej powierzchni ziemi wszystkich prywatnych właścicieli zaliczonych do drugiej i trzeciej kategorii⁸. Z rodzinami dawało to zbiorowość niespełna stutysięczną⁹.

⁶ Pisałem o tym szerzej w opisie materiału źródłowego przedstawiającego prawe aspekty terminu „osoba polskiego pochodzenia” używanego w prawodawstwie rosyjskim (*Czy każdy katolik to Polak? – kresowe, narodowo-religijne dylematy rosyjskiej biurokracji w dokumencie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1910 roku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 52, z. 2, s. 223–239).

⁷ Dziesięcina była jednostką powierzchni używaną w Rosji. Liczyła 1,0925 ha. W dalszej części artykułu oznaczona jest skrótem dz.

⁸ Российский государственный исторический архив, С. Петербург, Ф. 1276, оп. 1, д. 106, л. 65 (Об отмене ограничительных законов касающихся польского населения Западного края).

⁹ M. Ustrzycki w cennej monografii *Ziemiańskie polscy na Kresach 1864–1918. Świat wartości i postaw*, Kraków 2006, s. 10, podaje, niestety bez wymienienia

Informacja o źródłach statystycznych sprzed 1914 roku

Jeśli chodzi o statystyki rosyjskie dotyczące ziemiaństwa z Ziem Zabrzanych to najbliższymi obliczeniami do wybuchu wojny były te z lat 1909 i 1913. Wtedy we wszystkich dziewięciu guberniach zachodnich przeprowadzono wybory do Rady Państwa. W 1909 roku, przy braku ziemstw w tych guberniach, po jednym pośle z guberni wybierali właściciele ziemscy tworzący tzw. zebranie szlacheckie. Jednym z elementów cenzusu wyborczego było posiadanie areалу ziemi, którego wielkość odrębnie ustalono dla każdej guberni. W 1913 roku, gdy rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych wprowadzono ziemstwa w sześciu guberniach (mińska, witebska, mohylewska, wołyńska, podolska i kijowska), to one wybierały posła, a w guberni wileńskiej, grodzieńskiej i kowieńskiej – nadal czyniły to zgromadzenia właścicieli ziemskich (zebrania szlacheckie). Przed wyborami drukowano (według powiatów) wykazy ziemian, posiadających czynne i bierne prawo wyborcze. Spisy te były dodatkami do urzędowych gazet, którymi w każdej guberni były „Губернские ведомости”. Zawierały one zazwyczaj także informacje o stanie posiadania, wykształceniu, miejscu zamieszkania, wieku i stanie społecznym osób znajdujących się w wykazach¹⁰. Poza tym, poczynając od 1909 roku podawały narodowość osób ujętych w zestawieniu. Stopień wiarygodności spisów przygotowanych przed wyborami w 1909 roku był bardzo wysoki przede wszystkim dlatego, że władze rosyjskie ogłaszając wybory tylko na rok sądziły, iż w 1910 roku już wprowadzą ziemstwa z kuriami narodowościowymi, dla których należało sporządzić nowe

źródła, liczbę „około 15–16 tysięcy polskich właścicieli majątków ziemskich”, odnosząc ją do wszystkich 9 guberni zachodnich Rosji. Píše on dalej: „Przed wojną liczba posiadaczy spadła do nieco powyżej 8 tysięcy, co mogło dawać około 40 tysięcy członków rodzin ziemiańskich. W tym czasie obszar dziewięciu guberni zamieszkiwało już 25 milionów osób, z czego Polacy reprezentujący różne warstwy społeczne stanowili najwyżej 10%”.

¹⁰ Niestety, publikacje te nie były przygotowane w każdej guberni w identycznej formie. Wszystko zależało od staranności urzędników i informacji posiadanych przez Gubernialne Komitety Statystyczne, które przygotowywały spisy. Dlatego niektóre wykazy są bardzo obszerne (nazwisko, imię, patronimik, nazwa majątku, jego obszar, gmina, wykształcenie, wiek, nazwa ukończonej uczelni lub szkoły średniej, wyznanie), inne zaś zawierały tylko podstawowe dane (nazwisko, imię, patronimik, nazwa majątku).

wykazy uprawnionych. W sferach wyższej biurokracji rosyjskiej w 1909 roku sądzono, że wybory te będą tymczasowe z rocznym terminem, więc oparto się na spisach z 1906 roku, które sprawdzono i uzupełniono w 1909 roku¹¹. Wykazy ziemian z 1909 roku są cenne dla wszystkich guberni, gdyż te z 1913 roku, (po wprowadzeniu ziemstw) były w ogromnym stopniu zafałszowane. Natomiast patrząc z punktu widzenia niniejszego artykułu – dane z 1909 roku ważne są przede wszystkim dla guberni mohylewskiej, częściowo witebskiej (poza powiatami: dyneburskim, lucyńskim i rzeżyckim) i częściowo mińskiej, które po traktacie ryskim znalazły się poza kordonem. Są więc one dokumentem zagłady polskiego ziemiaństwa i jego dóbr materialnych na tych terenach.

Należy pamiętać jednak, że nie są one źródłem kompletnym przede wszystkim z racji cenzusów przyjętych w ordynacji wyborczej do Rady Państwa. A zatem poza sferą tej kategorii statystyk rosyjskich pozostały osoby, które posiadały majątki poniżej 125 dz. w guberni mohylewskiej, poniżej 200 dz. w guberni witebskiej i poniżej 150 dz. w powiecie mińskim, słuckim, nowogródzkim, poniżej 200 dz. w powiecie bobrujskim, borysowskim, ihumeńskim, pińskim, rzeczyckim i aż poniżej 300 dz. w powiecie mozyrskim guberni mińskiej. Oznacza to, że gdyby to ostatnie kryterium wielkości majątku z guberni mińskiej zastosować do guberni mohylewskiej, to bardzo duża liczba polskich ziemian z tej guberni w ogóle nie znalazłaby się na listach wyborczych¹². Dochodził do tego jeszcze cenzus trzyletniego zamieszkiwania w danym powiecie oraz

¹¹ Te tzw. Dodatki do „Wiadomości Gubernialnych” były drukowane na kilka tygodni przed wyborami, aby osoby, których nie umieszczono w spisie mogły zgłosić te braki do komisji wyborczych. Gdy już nie było czasu na ponowne wydrukowanie poprawionych list, wtedy poprawki w formie informacji drukowano w „Wiadomościach Gubernialnych”.

¹² Nie ulega wątpliwości, że tak duże zróżnicowanie w 9 guberniach zachodnich wielkości majątku dającej prawo uczestniczenia w wyborach do Rady Państwa było wymierzone w polskie ziemiaństwo, a szczególnie w liczne rzesze drobnej szlachty na Mińszczyźnie i Mohylewszczyźnie, posiadającej majątki do 100 dziesięcin. Władze obawiały się całkowitego zmajoryzowania wyborów przez Polaków, co otwarcie zaprzeczałoby oficjalnej tezie o „odwiecznej rosyjskości tych ziem”. Warto dodać, że te zabiegi na niewiele się zdały, bo i tak Polaków było zawsze więcej na wyborach i to oni je wygrywali w latach 1906, 1909 i 1910. Szerzej piszę o tym w książce: *Sukcesy i porażki. Ziemiaństwo polskie Ziem Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Olsztyn 2009.

cenzus stanowy – bogaty chłop posiadający ziemię spełniającą normę cenzusu i mieszkający co najmniej trzy lata w powiecie nie mógł uczestniczyć w wyborach do Rady Państwa w tych guberniach. Niemniej, w sytuacji gdy mówimy o zamożnym polskim ziemiaństwie to, jak napisałem wcześniej, spisy wyborcze są źródłem bardzo reprezentatywnym.

Drugim źródłem wytworzonym przez administrację rosyjską na początku XX wieku były materiały zebrane w 1905 roku przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w związku z projektowanymi reformami stołypinowskimi. Ukazały się one drukiem w latach 1906–1907. Nazwano je *Статистика землевладения 1905 года* i objęły 50 europejskich guberni państwa rosyjskiego. Tom 15 dotyczył guberni mohylewskiej¹³, 27 – witebskiej i 19 – mińskiej. Są tam dokładne analizy stanu posiadania, liczby ziemian i powierzchnie ich majątków w układzie według poszczególnych powiatów. Niestety, nie przynoszą one szczegółowych informacji osobowych odnoszących się do stanu posiadania ziemi. Drugą największą ich wadą jest brak informacji o strukturze użytkowania ziemi, co znacznie ogranicza możliwość analizy dotyczącej np. powierzchni ziemi rolnej, liczebności pastwisk czy nieużytków. Natomiast większość danych ze statystyki władania ziemią z 1905 roku można porównać z jeszcze jednym rosyjskim opracowaniem statystycznym, którym jest wydawnictwo *Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года*, w którym gubernia mohylewska jest opisana w tomie 23, witebska w tomie 5, a tom 22 dotyczy guberni mińskiej¹⁴. Pozwala to na uchwycenie dynamiki zmian własnościowych we władaniu ziemią we wszystkich guberniach Rosji Europejskiej. W zestawieniu z wymienionymi wyżej spisami ziemian z 1909 roku daje to możliwość w miarę precyzyjnego pokazania stanu liczbowego polskich ziemian i ich stanu posiadania. Zasadnicza trudność w dokonaniu tego rodzaju obliczeń polega na tym, że drukowane materiały z 1909 roku nie zachowały się w żadnej bibliotece ani archiwum w Białorusi i na Litwie i aby je zobaczyć, należy pojechać do Sankt Petersburga, do Rosyjskiej

¹³ *Статистика землевладения 1905 года*, Выпуск 15, Могилевская губерния, С-Петербург 1906; Выпуск 27, Витебская губерния, С-Петербург 1907; Выпуск 19, Минская губерния, С-Петербург 1906.

¹⁴ *Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года*, Выпуск 23, Могилевская губерния, С-Петербург 1893; Выпуск 5, Витебская губерния, С-Петербург 1898; Выпуск 22, Минская губерния, С-Петербург 1896.

Biblioteki Narodowej, w której, w tak zwanym „Oddziale gazet i czasopism” znajdują się komplety „Wiadomości Gubernialnych” z wszystkich guberni Rosji¹⁵.

Jak zaznaczyłem wcześniej, w swojej analizie skupię się przede wszystkim na trzech guberniach, które po 1921 roku pozostały w przeważającej części swojego obszaru poza granicami Rzeczypospolitej. Będzie to gubernia mohylewska, w całości pozostawiona w obrębie Białorusi sowieckiej. Gubernia witebska pozostała także poza granicami Rzeczypospolitej z tym, że trzy powiaty (dyneburski, lucyński i rzeżycki), stanowiące tak zwane Inflanty Polskie zostały włączone do Republiki Łotewskiej. Trzecia będzie gubernia mińska, której 77% powierzchni pozostało po stronie sowieckiej.

Gubernia mohylewska

Powierzchnia: 47 948 km²,
czyli 4 388 673, 2 dz.

Ludność: 2 307 200, w tym 69 216 Polaków (według danych z 1912 r.) przy założeniu że wszyscy katolicy to Polacy. Obliczenia E. Maliszewskiego¹⁶.

¹⁵ Wykazy ziemian z guberni podolskiej posiadających czynne i bierne prawo wyborcze w wyborach z 1906, 1909 i 1910 r. opublikowałem w zbiorze dokumentów *Zanim przyszła „Pożoga”. Dokumenty i materiały do działalności polityczno-społecznej Polaków na Podolu w latach 1905–1910*. Wstęp, wybór i opracowanie R. Jurkowski, Olsztyn 2011.

¹⁶ E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*. Wydanie II przejrzane i uzupełnione, Warszawa 1916, s. 27.

Tabela 1. Liczba polskich ziemian w guberni mohylewskiej i powierzchnia ich majątków według danych z 1909 r. (majątki o powierzchni ponad 125 dziesięcin)

Powiaty	Liczba właścicieli Polaków	Powierzchnia majątków należących do Polaków (dziesięciny)	% obszaru własności prywatnej w powiatach zajmowany przez polskich ziemian
mohylewski	40	21 308	33,1
bychowski	53	51 061	47,6
czauski	10	4 580	22,1
czerykowski	51	51 058	41,4
homelski	26	44 587	21,0
horecki	5	18 969	47,4
klimowicki	47	35 659	46,7
mścisławski	33	19 734	41,7
orszański	84	71 362	52,3
rohaczewski	48	58 067	37,6
sieński	139	90 028	68,9
Cała gubernia	536	466 413	41,9

Źródło: E. Maliszewski, *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918, s. 33–34.

Cenzus powierzchni majątku przy wyborach do Rady Państwa w guberni mohylewskiej wynosił 125 dz., co oznaczało, że tylko część ziemian uwzględnianych w tej tabeli uczestniczyła w wyborach. W 1907 roku ten cenzus spełniało 233 polskich ziemian wobec 165 Rosjan.

W guberni mohylewskiej znaczne majątki posiadali Hołyńscy (Hajdukówka), Bułhakowie (Dobośnia), Łubieńscy (Mieżów), Sławińscy (Tołoczyn), Świaccy (Bielica), Wykowscy (Wyków), Wojnicz-Sianożęccy (Tursko). Jak podaje informator „Gońca Wileńskiego” w 1909 roku w guberni mohylewskiej było 61 tysięcy Polaków co stanowiło 3% ogólnej liczby mieszkańców.

Gubernia witebska

Powierzchnia – 43 984 km²,
czyli 4 025 848,0 dz.

Liczba ludności – 1 471 181,
w tym Polaków (1909) 126 669,
co dawało 8,6% Polaków w sto-
sunku do całej ludności.

Tabela 2. Stan posiadania polskiego, rosyjskiego i niemieckiego ziemiaństwa w guberni witebskiej w 1907 roku (majątki o powierzchni ponad 200 dz.)

Powiaty	Własność polska (tys. dz.)	Własność rosyjska (tys. dz.)	Własność niemiecka (tys. dz.)
dyneburski	82	68	55
drysieński	68	83	11
horodecki	19	76	2
lepeński	128	66	5
lucyński	89	99	83
newelski	25	119	12
połocki	77	107	17
rzeżycki	115	62	22
siebieski	47	116	13
wieliski	13	203	16
witebski	47	112	6
Razem	711	811	241

Źródło: E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa 1916, s. 31.

Majątkowy składnik cenzusu wyborczego do Rady Państwa w guberni witebskiej był różny w zależności od powiatu. I tak w powiecie dyneburskim i rzeżyckim wynosił 150 dz., w witebskim, drysieńskim, lepeńskim, lucyńskim, newelskim połockim – 200 dz., natomiast w wieliskim,

horodeckim i niebieskim – 300 dz. W 1909 roku uprawnionych do udziału w wyborach do Rady Państwa było 556 ziemian, z których 307 było Polakami, a 249 Rosjanami i Niemcami. Najwięcej majątków należących do Polaków znajdowało się na obszarze tzw. Inflant Polskich, czyli powiatów dyneburskiego, lutyńskiego i rzeżyckiego. W 1914 roku w trzech powiatach Łatgalii do Polaków należały 297 512 dziesięciny ziemi w 326 majątkach, z których 58 przekraczało 1 000 dziesięcin¹⁷. Na przykład w powiecie lutyńskim klucze majątków Marienhauz, należące do hrabiów Mariana i Zygmunta Zabięłów liczyły 45 129 dziesięcin. W powiecie dyneburskim największe posiadłości miały rozgałęzione rody Broel-Platerów i Plater-Zyberków. Wszystkie te majątki zostały przymusowo i bez odszkodowania rozparcelowane na mocy łotewskiej reformy rolnej¹⁸, która byłym właścicielom pozostawiała tylko 50 hektarów ziemi (w wyjątkowych wypadkach 100 ha)¹⁹. Stało się to powodem wieloletniego zatargu dyplomatycznego między Polską a Łotwą, który zakończono dopiero w 1929 roku²⁰, gdy państwo polskie uzyskało od Łotwy odszkodowania dla ponad 130 ziemian w zamian za majątki rozparcelowane

¹⁷ J. Krzesławski, *Stosunki polsko-łotewskie*, Kraków 1925, podaje na s. 12, nieco inne dane. Na obszarze tzw. Inflant Polskich miało znajdować się w 1914 r. 140 majątków i folwarków o ogólnej powierzchni 253 000 dziesięcin. Z tej liczby 43% miało powierzchnię mniejszą niż 500 dziesięcin, 22% mniejszą niż 1000 dziesięcin i 35% ponad 1000 dziesięcin.

¹⁸ Władysław Studnicki, nie przebiegając w słowach następująco podsumował łotewską reformę rolną: „Państwo łotewskie stało się organizacją, której jakby głównym celem było ograbianie narodowości nielotewskich na korzyść łotewskiej”; W. Studnicki, *Zarys statystyczno-ekonomiczny ziem północno-wschodnich (z XXXVII tablicami statystycznymi)*, Wilno 1921, s. 127.

¹⁹ Szerzej o łotewskiej reformie rolnej z lat 1920–1922 piszą m. in.: A. Rose, *Reformy rolne w Europie Środkowej po wojnie światowej*, Warszawa 1925; W. Roszkowski *Land Reforms in East Central Europe after World War One*, Warsaw 1995.

²⁰ Wówczas podpisano polsko-łotewską umowę o handlu i żegludze (12 lutego 1929 r.), zawierającą poufny dodatek o rekompensatach finansowych dla polskich właścicieli ziemskich z Łotwy. Na mocy tego porozumienia do 1937 r. Łotwa wypłaciła całą sumę w wysokości 5 milionów złotych łątów. Granicę zakończono wytyczać dopiero 22 września 1936 r., a 14 stycznia 1938 r. w Rydze minister spraw zagranicznych Łotwy V. Munters i poseł Polski na Łotwie F. Charwat podpisali łotewsko-polską konwencję graniczną (P. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Łotwy*, Warszawa 1998, przypis 12, s. 22).

podczas reformy rolnej w październiku 1920 roku. Warto zaznaczyć, że część ziemi z polskich majątków ziemiańskich oddano, w ramach parcelacji, chłopom polskiego pochodzenia²¹. Niestety, porozumienia graniczne z Łotwą połączone było z korektami granicznymi między Polską a Łotwą na korzyść tej ostatniej²².

Gubernia mińska

Powierzchnia: 91 373 km²,
czyli 8 363 489, 4 dz.
Ludność – 2 926 200, z tego 301 398
Polaków (w 1912 r.),
co dawało 10,3% ogółu ludności²³.

Tabela 3. Liczba ziemian polskich w guberni mińskiej i obszar ich majątków w 1909 r.*

Powiat	Liczba ziemian Polaków	% ogółu właścicieli Polaków	Obszar majątków (dziesięciny)	% powierzchni gruntów rolnych i lasów zajmowany przez majątki polskie
miński	144	66,5	142 376	76,1
bobrujski	84	48,0	110 630	42,4
borysowski	99	62,6	144 392	41,4

²¹ Według danych łotewskich z byłej własności ziemian polskich 16 669 hektarów oddano chłopom polskim. W 1929 roku Polacy byli właścicielami 4 572 gospodarstw rolnych i posiadali 2,11% ziemi, należącej do osób fizycznych w państwie.

²² Chodziło o 6 gmin (ok. 1,5 tys. km²) dawnego powiatu iłukszańskiego (2 243 km²) z guberni kurlandzkiej – Borów, Boruny, Demeń, Kałkuny, Skrudelino i Sołonaj, zamieszkałych przez znaczną mniejszość polską wraz z bardzo dużymi majątkami ziemskimi należącymi do polskich ziemian. Porównanie polskich i łotewskich danych statystycznych dotyczących stosunków ludnościowych w tych gminach, zob. J. Krzesławski, op. cit., s. 10.

²³ Dane z pracy E. Maliszewskiego, *Białoruś w cyfrach i faktach...*, op. cit., s. 28, w których wszyscy katolicy zostali zaliczeni do Polaków.

ihumeński	106	60,9	177 757	59,2
mozyrski	54	51,4	253 084	38,7
piński	81	57,1	305 292	76,6
rzeczycki	56	36,4	149 999	39,4
ślucki	115	68,1	199 457	75,7
nowogródzki	160	77,7	128 972	80,0
Gubernia	899	59,9	1 611 959	53,9

Źródło: E. Maliszewski, *Białoruś w cyfrach i faktach...*, op. cit., s. 30.

* w powiatach: mińskim, śluckim, nowogródzkim – od 150 dz.;

* w powiatach: bobrujskim, borysowskim, ihumeńskim, pińskim, rzeczyckim – od 200 dz.;

* w powiecie mozyrskim – od 300 dz. wzwyż.

Mimo stałego zmniejszania się powierzchni ziemi pozostającej w rękach polskich ziemian, jeszcze w 1913 roku przewaga własności polskiej nad niepolską wynosiła 1 000 106 dziesięcin.

Tabela 4. Obszar guberni mińskiej włączony do Rzeczypospolitej po traktacie ryskim

powiat	Powierzchnia powiatu (km ²)	Pozostało w Polsce (km ²)	Część całego powiatu pozostała w Polsce (%)
miński	5 221	1 500	29,0
bobrujski	12 222	–	–
borysowski	10 152	800	7,9
ihumeński	10 081	–	–
mozyrski	16 183	2 693	16,6
piński	11 888	11 888	100,0
rzeczycki	12 640	–	–
ślucki	7 812	1 600	20,5
nowogródzki	5 174	2 445	47,3
Cała gubernia	91 373	20 926	22,9

Źródło: W. Studnicki, *Zarys statystyczno-ekonomiczny ziem północno-wschodnich (z XXXVII tablicami statystycznymi)*, Wilno 1921, tablica ze strony 127.

Jeśli zatem wziąć pod uwagę, że w powiecie bobrujskim 99 ziemian polskich posiadało 110 610 dz. ziemi, w ihumeńskim 106 ziemian 177 757 dz. ziemi, a w rzeczyckim 56 polskich ziemian miało 149 999 dz. ziemi,

czyli w trzech powiatach całkowicie oderwanych od Rzeczypospolitej 267 ziemian polskich posiadało 438 366 dz. ziemi i gdy do tego dodać 307 ziemian polskich z guberni witebskiej i ich 711 000 dziesięcin oraz 536 ziemian z guberni mohylewskiej i ich 466 413 dziesięcin ziemi, to otrzymamy 1 110 ziemian, z 1 615 779 dziesięcinami ziemi, które stracone zostały w guberni mohylewskiej, witebskiej i mińskiej. Przy czym należy pamiętać, że w guberni mohylewskiej uwzględniono tylko posiadłości o powierzchni ponad 125 dz., a w witebskiej i trzech powiatach guberni mińskiej – o powierzchni ponad 200 dz. Poza tym w zakres niniejszych rozważań nie weszły te części pozostałych powiatów guberni mińskiej, które po traktacie ryskim znalazły się w granicach Rzeczypospolitej. A więc liczba 1 100 ziemian stanowiła 23% ogółu z 4 800 ziemian wyodrębnionych przez komisję generała-gubernatora A. Freze w 1905 roku (czyli w kategoriach od 150–500 dz. i ponad 500).

Do utraconej ziemi doliczyć należy spalone, rozgrabione pałace, zniszczone dobra kultury, biblioteki, dzieła sztuki i pamiątki rodzinne, nierzadko będące pamiątkami narodowymi. Nie należy też zapominać, że niektóre posiadłości były nowoczesnymi gospodarstwami przetwórstwa rolno-spożywczego i drobnego przemysłu, zwłaszcza leśnego. Takimi były np. Bacewicze położone w powiecie bobrujskim, w guberni mińskiej. Ich ostatni właściciel, Karol Niezabytowski²⁴ „podniósł je do kwitnącego stanu budując szosy i mosty dookoła drenując i ulepszając grunty, zaprowadzając w miasteczku i we dworze oświetlenie elektryczne (...) postawił na miejscu kilka fabryk, młyn, tartak, gorzelnię, olejarnię, zapalczarnię, mechaniczną cegielnię, fabrykę drenów i fabrykę mebli posiadającą maszyny zasilane energią elektryczną”²⁵. Takie dwory jak Bacewicze promieniowały na całą okolicę. Dla mieszkańców okolicznych wsi zbudowano szpital z oddzielnym budynkiem dla zakaźnie chorych i z dobrze wyposażoną salą operacyjną. Dziesiątki dzieci okolicznej drobnej szlachty i chłopów uczęszczało do szkół (tajnych w czasach rosyjskich) utrzymywanych przez Karola Niezabytowskiego.

²⁴ Karol Stanisław Niezabytowski (1865–1952) był właścicielem ok. 15 000 dziesięcin ziemi w guberni mińskiej i grodzieńskiej. W latach 1910–1913 był posłem do rosyjskiej Rady Państwa z guberni mińskiej. W latach 1926–1929 minister rolnictwa.

²⁵ A. Urbański, *Pro memoria...*, op. cit., s. 116, 120.

Obszary północno-wschodnie dawnej Rzeczypospolitej zniszczyła nie tylko rewolucja bolszewicka, podjudzeni przez nią chłopci, a potem reforma rolna na Łotwie w Litwie. Ogromne zniszczenia przyniosła także I wojna światowa, rabunkowa gospodarka niemiecka na terenach, do których dotarły wojska II Rzeszy, a później wojna polsko-bolszewicka. Był to pierwszy, nadal jeszcze nieopisany przez historyków etap „zagłady polskich kresów” – jak zatytułował swoją książkę prof. Krzysztof Jasiewicz, piszący wszak o latach 1939–1941²⁶. Tenże autor tak wzmiankuje o stratach materialnych polskich województw kresowych (i to tylko w granicach z 1923 r.) z okresu I wojny światowej i konfliktu z bolszewikami:

Spośród 1,7 miliona budynków zniszczonych na obszarze Polski [w granicach z 1923 r.] w latach 1914–1920 – ponad 500 tys. przypadało na województwa: wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie. Między Niemnem a Jasiółdą straty w zabudowaniach sięgały 60%, w powiecie Kosów Poleski aż 69%. Około 55–60% domów zniszczono wzdłuż drogi Brześć–Pińsk. Podobnie było nad Styrem i Horyniem. Walki doprowadziły do stanu katastrofy lasy, ich ogromne połacie uległy całkowitej dewastacji – ok. 148 tys. ha. Znakomita część majątków, szczególnie w województwach północno-wschodnich uległa zniszczeniu, gigantyczne były straty w pogłowiu zwierząt i koniach²⁷.

Pałace i dwory na dalekich kresach białoruskich były nie tylko oazami polskości otoczonymi chłopką, białoruską ludnością miejscową. Były także głównymi ośrodkami cywilizacji łacińskiej (według Samuela Huntingtona – cywilizacji zachodniej euroatlantyckiej, europejskiej)²⁸, prezentującej Białorusinom odmienne wartości od tych, które niosła z sobą cywilizacja prawosławna (euroazjatycka). I całkiem abstrahując od faktu, że siedziby polskich ziemian były miejscami, gdzie żyli ludzie bogaci, otoczeni morzem biedy i analfabetyzmu, co nie mogło nie wzbudzać

²⁶ K. Jasiewicz, *Zagłada polskich kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1997.

²⁷ Ibidem. s. 41.

²⁸ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2003, s. 21.

zawiści i wrogości ludności chłopskiej – to ich zniszczenie w dobie rewolucji i potem w czasach sowieckich miało i tę konsekwencję, że pozbawiało tę ludność możliwości uświadomienia sobie, że istnieją także inne modele cywilizacyjne, inne modele życia, jakże odmienne od tego, który niósł ze sobą sowiecki komunizm.

Roman Jurkowski

Bibliografia

Źródła archiwalne

Российский государственный исторический архив, С. Петербург, Ф. 1276, оп. 1, д. 106, л. 65 (Об отмене ограничительных законов касающихся польского населения Западного края).

Źródła drukowane

Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года, Выпуск 5, Витебская губерния, С-Петербург 1898.

Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года, Выпуск 22, Минская губерния, С-Петербург 1896.

Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года, Выпуск 23, Могилевская губерния, С-Петербург 1893.

Jurkowski R., *Zanim przyszła „Pożoga”*. Dokumenty i materiały do działalności polityczno-społecznej Polaków na Podolu w latach 1905–1910. Wstęp, wybór i opracowanie Roman Jurkowski, Olsztyn 2011.

Статистика землевладения 1905 года, Выпуск 15, Могилевская губерния, С-Петербург 1906.

Статистика землевладения 1905 года Выпуск 19, Минская губерния, С-Петербург 1906.

Статистика землевладения 1905 года Выпуск 27, Витебская губерния, С-Петербург 1907.

Monografie i artykuły naukowe

Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 1–11, Warszawa 1986–1993.

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991–1997.

Eberhardt P., *Problematyka narodowościowa Łotwy*, Warszawa 1998.

Huntington S., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2003.

Jasiewicz K., *Zagłada polskich kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach*

Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego, Warszawa 1997.

Jurkowski R., *Czy każdy katolik to Polak? – kresowe, narodowo-religijne dylematy rosyjskiej biurokracji w dokumencie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1910 roku*, „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2017, t. 52, z. 2, s. 223–239.

Jurkowski R., *Sukcesy i porażki. Ziemiaństwo polskie Ziem Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Olsztyn 2009.

Krzyszowski J., *Stosunki polsko-łotewskie*, Kraków 1925.

Maliszewski E., *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918.

Maliszewski E., *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*. Wydanie II przejrane i uzupełnione, Warszawa 1916.

Rose A., *Reformy rolne w Europie Środkowej po wojnie światowej*, Warszawa 1925.

Roszkowski W., *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986.

Roszkowski W., *Land Reforms in East Central Europe after World War One*, Warsaw 1995.

Studnicki W., *Zarys statystyczno-ekonomiczny ziem północno-wschodnich (z XXXVII tablicami statystycznymi)*, Wilno 1921.

Urbański A., *Memento kresowe*, Warszawa 1929.

Urbański A., *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*, Warszawa 1928.

Urbański A., *Pro memoria: 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych*, Warszawa 1929.

Urbański A., *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży: zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie*, Warszawa 1928.

Ustrzycki M., *Ziemiaństwo polscy na Kresach 1864–1918. Świat wartości i postaw*, Kraków 2006.

Attempt to Estimate the Loss of Polish Larger Properties in the Mogilev, Vitebsk and Minsk Governorates Following the Treaty of Riga

Keywords

Curzon Line, Governorates: Minsk, Vitebsk and Mogilev, Polish landowners, property losses

Abstract

This article is an attempt to assess the losses suffered by the Polish landowners from the north-eastern borderlands of former Poland as a result of the separation of the entirety of Mogilev Governorate and significant parts of Vitebsk and Minsk Governorate from the territory of Poland following the Treaty of Riga. The author, relying on pre-war Russian statistics, presents the losses in area of properties, and the number of landowners, along with their families, who were deprived of their properties, manor houses, palaces and industrial plants. These goods were partially destroyed by Belarusian peasants and Russian deserter gangs in the years 1915–1917 or, after the Riga border was established, appropriated by the Bolshevik state. On the other hand, in countries such as Latvia and, not discussed herein, Lithuania, the destruction of Polish properties was also caused by radical agricultural reforms carried out by these states.

Versuch, die Verluste des polnischen Großgrundeigentums in den Gouvernements Mogiljow, Witebsk und Minsk nach dem Friedensvertrag von Riga zu schätzen

Schlüsselworte

Vertrag von Riga, Gouvernements: Minsk, Witebsk und Mogiljow, polnischer Landadel, Verluste des Eigentums

Zusammenfassung

Der Artikel ist ein Versuch, die Verluste des polnischen Adels aus den nordöstlichen Grenzgebieten der ehemaligen Republik Polen zu schätzen, die dadurch entstanden, dass das gesamte Gouvernement Mogiliow und in großer Teil die Gouvernements Witebsk und Minsk außerhalb der Grenzen von Polen lagen. Der Autor, basierend auf der russischen Vorkriegsstatistik, präsentiert die Verluste von der Fläche des Eigentums und die Anzahl der Grundbesitzer zusammen mit ihren Familien, die ihres Eigentums,

ihrer Herrenhöfe, Paläste und Industrieanlagen beraubt wurden. Diese Güter wurden in den Jahren 1915–1917 von weißrussischen Bauern und Banden der russischen Deserteure teilweise zerstört oder von der bolschewistischen Staat, nachdem die Grenze im Rahmen des Vertrags von Riga bestimmt worden war, erobert. In Ländern wie Lettland und das im Artikel nicht besprochene Litauen wurde das polnische Landadel auch von radikalen Agrarreformen zerstört, die von diesen Ländern durchgeführt wurden.

Попытка определения уровня потерь, понесённых крупными польскими помещиками моголёвской, витебской и минской губерний после заключения рижского мира

Ключевые слова

Граница по рижскому мирному договору, минская, витебская и моголёвская губернии, польские землевладельцы, имущественные потери

Резюме

Данная статья является попыткой определения уровня материальных потерь, понесённых польскими землевладельцами с северо-восточных территорий бывшей Речи Посполитой в результате отказа Польши от всей территории моголёвской, а также больших частей минской и витебской губерний по итогам Рижского мира. Опираясь на довоенную российскую статистику, автор называет размер площади утерянных земель, а также число земледельцев с семьями, которые были лишены своих земельных угодий, дворцов, имений и заводов. Описываемое имущество было частично разрушено белорусскими крестьянами и бандами дезертиров из российской армии в 1915–1917 гг., или захвачено большевиками после установления границы по Рижскому миру. Одновременно в таких странах, как Латвия, а также Литва (тема которой не затрагивается данной статьёй) гибель польского помещицтва довершили радикальные земельные реформы, проведённые в этих странах.